

A BINÁRIS VÁROS

*David Sibley**

1. Bevezetés

Nemrégiben egy kolduló cigány nőn akadt meg a szemem a Euston sugárúton, Londonban. Ruháján egyből látszott, hogy nem angol – Csehországból, vagy talán Boszniából jöhetett. Amivel foglalkozott, az bárhol Európában jellemző a romákra, de ennek a nőnek a jelenléte London utcáján ennél sokkal többet jelentett – a szocialista blokk szét-
esését az 1990-es évek elején; a nemzeti identitás új értelméért folyta-
tott küzdelmeket Jugoszlávia felbomlását követően vagy Csehszlovákia
megszűnése után, és azt, hogy a romákat nem tekintik a nemzeti diskur-
zus részének. Manapság Londonban az identitás újra alku tárgya, de
sok tekintetben mégis ugyanaz marad. A Euston sugárút is csak egy ide-
gen tér, ahol ez a nő tranzakcióba lép a gádzsókkal (nem cigányok), de
amint Bhabha felveti, létezik egy „olyan mélységes időbeli folytonos-
sághiány – a translációs idő és tér –, amelyen keresztül a kisebbségi kö-
zösségek kialakulják kollektív identifikációikat” (Bhabha, 1994, 231.).

A brit állam számára viszont ez a roma nő és családja valószínűleg
csupán „gazdasági bevándorló”, vagy bizonytalan eredetű papírokkal
politikai menekültjogért folyamodó személy, akit a láthatatlan történe-
lemmel rendelkező egynemű Másik kategóriájába sorolnak. Ebben a

* A szerző köszönetet mond David Atkinsonnak, Andy Jonasnak, Andy Prattnek, Steve Pile-nak és mindazoknak a névtelen bírálóknak, akik a dolgozat korábbi változa-
taik kritikájukkal illették. Eredetileg megjelent 2001, *Urban Studies*, Vol. 38, No. 2,
239–250.

dolgozatban arról fogunk beszélni, hogy az államok és közösségek azért vallanak kudarcot a helyi szintű döntéshozásban, mert nem veszik figyelembe az identitásformálás bonyolult módjait. Arra a problémára koncentrálunk, amit Soja (1996. 61.) „a binaritás varázsának” nevez, a leegyszerűsített kategóriák szerinti szétválasztás és besorolás kényszerének, amely még mindig jelentősen hozzájárul a társadalmi tér alakításához. A binarizmust a progresszívebb és humánusabb értelmű „háromoldalúsággal” szemben lehet megfogalmazni, amely „háromoldalúság” különös jelentőségű a határok nélküli város víziójában.

A Homi Bhabha által megfogalmazott „harmadik tér” (Bhabha, 1994) alapjában megkérdőjelezi a határok nélküli városi térről kialakult, például Richard Sennett korai írásaiban megjelenő gondolkodást (Sennett, 1970, 1971, 1977). Bhabha amellet érvel, hogy a kulturális tranzakciókban szükségszerűen harmadik terek jönnek létre.

„Ha belátjuk, hogy az összes kulturális megnyilvánulás és rendszer a kinyilatkoztatások ellentmondásos és ambivalens terében konstruálódik, csakis akkor kezdjük el megérteni, hogy miért tarthatatlanok a kultúrák inherens eredetiségére és ’tisztaságára’ irányuló hierarchikus igények, még mielőtt az ezen kultúrák hibriditását demonstráló empirikus történelmi példákhoz fordulnánk.” (Bhabha, 1994, 97. kiemelés tőlem: D. S.)

Bhabha ugyancsak kiemeli a kategorizációk inherens változékonyságát és átmeneti természetét, melyek mindig nyitottak és ki vannak téve az átdolgozásnak: „még ha ugyanazok is a jelek, kisajátíthatóak, átültethetőek, rehistorizálhatóak és újraolvashatóak” (Bhabha, 1994, 37.). Soja abban az írásában (1996), amelyben a harmadik tér elméletet kidolgozza, úgy tűnik, különösen a *küzdelem* fontosságát hangsúlyozza. Szükségszerűnek látja például, hogy leszögezzük: „a harmadik, mint Másik a heurisztikus bomlasztás továbbterjedő láncolatát indítja el, megerősítve a totalizáló zártsággal és az összes ’permanens konstrukcióval’ szembeni ellenállást”. A küzdelemmel ebben a kontextusban Soja azt kívánja elérni, hogy azok az értelmiségek, akik ezt a háromoldalúságot megtestesítik, utasítsák el önnönmaguk konvencionális kategorizációját. Valami csodálatféle érezhető itt azon tudósok iránt, akik különböző világokban élnek egyidejűleg, akikre JanMohamed (JanMohamed, 1992) „peremértelmiségeként” utal. Peremértelmiségek közé tartoznak az olyan írók, akik különböző kulturális hagyományokat olvasztanak egybe, mint Salman Rushdie („szinkretikus peremértelmiségek”). Valamint azok, akiket JanMohamed „ügyeskedő” peremértelmiségeknek nevez, akik kihasználják, hogy a „köztes kulturális tér olyan előnyös helyzet, amely

arra való, hogy rejtetten vagy nyíltan körülhatárolja a közösségformálás más, utópikus lehetőségeit” (JanMohamed, 1992, 97.). Edward Saidot JanMohamed a második kategóriába sorolja. Ed Soja számára pedig Trinh Minh-ha és bel hooks a harmadik tér elkötelezettjei, mert hasonló köztes teret birtokolnak, és ezt olyan pozícióként használják fel, amelyből a nyugati társadalmakat kritizálják.

A peremértelmiségről szóló elgondolásban benne rejlik az a gondolat, hogy bizonyos egyéneknek különleges rálátásuk van a dolgokra, ami az eltérő kultúrák és helyek közötti mozgásból ered, és ez őket a „másféle utópikus lehetőségek” megfogalmazására teszi képessé. JanMohamed terminusa, legalábbis szerintem, messzemenően találó a peremértelmiség szerepének jellemzésére. A harmadik tér perspektívája ugyancsak az elnyomás leleplezését szolgálhatja, és bizonyos mértékig reflektál a társadalmi térben létező kapcsolatok nyugati városokban realizálódó hibrid formáira. Azonban én Bhabha és Soja írásának helyét az utópikus gondolkodás hagyományában jelölném ki, amely ellenszegül a nacionalizmus erős kényszerének és a helyi társadalmak változásokkal szembeni ellenállásának. Soja másfelől azt állítja, hogy a harmadik tér úgy veszi górcső alá a városrendezést/urbanizmust, mint „*teljes életű teret*, egyszerre reális és fiktív, aktuális és virtuális teret, strukturalizált egyéni és társas tapasztalatok és tevékenységek helyét” (Soja, 2000, 11.).

Mindemellett a harmadik tér téziseit még mindig az erősen körülhatárolt városi térhez kapcsolódó elnyomással szemben fogalmazzák meg. A nyugati városok esetében, beleértve Los Angeles is, azzal lehet érvelni, hogy a bináris felosztások mélyen belevésődtek a társadalmi térbe, és a határemelés és a távolságtartás mélyebb megértésére van szükség akkor, ha a kirekesztésen és a konfliktuson kívül más alternatívát is fel akarunk kínálni. Az Ed Soja *Harmadik tér* című munkájáról nemrégiben megjelent fejtegetésben a szerző fenntartását jelezte a „trialektikus térszerűség” bevezetésével kapcsolatban. Ami megkérdőjelezhető, az nem annyira Soja elemzése, hanem a tézis relevanciája a nyugati városokban élő népesség többségének életére nézve. Andrew Merrifield Soja írását méltatva pedig a következőképpen érvel: „A jó és a rossz, az igaz és a hamis, az élet és a halál, a dogmatizmus és a harcokcsik, a nép és a gumibotok világa az a világ, amelyben az emberek élnek” (Merrifield, 1999, 348.).

Ugyanakkor viszont, mivel ezek közül a bináris szembeállítások közül jó néhány elnyomó [jellegű], határozottan többre van szükségünk annál, mint hogy pusztán gondolkodjunk a világról, alakítanunk kell

rajta, és megtalálni annak a módját, hogy hogyan viszonyuljunk a többiekhez, akik benne élnek.

Annak a feszültségnek a feldolgozását, amelyet vagylagos választási lehetőségeink és a terek egyre komplexebb rendezése hívott elő, ez a dolgozat úgy kezdi meg, hogy a határok nélküli város vízióinak csupán kitüntetett pontjait veszi számba, meglehetősen vázlatos történetét nyújtja majd, azzal a céllal, hogy felvillantsa a merev téri körülhatároltsággal szemben ellenérzést tápláló elméleti felvetések és ezen körülhatárolt tereket megalapozó erőviszonyok közötti összefüggéseket.

Majd a pszichoanalitikus érvek felvonultatásával bizonyítjuk, hogy a bináris szembenállások mélyen be vannak ágyazódva a nyugati társadalmakba, és hogy a „nyugati szelf” felépülése szempontjából alapvető jelentőségűek. Következésképpen, noha a bináris felosztások megkérdőjelezése szükségszerű, ugyanakkor nehéz és felettébb problematikus is.

2. A városi rend kritikája

A sem nem „a”, sem nem „b”, nem kívül és nem belül jellegű gondolkodás történetét valamivel messzebből szeretném indítani, mint Homi Bhabhának és Ed Sojának a harmadik térről alkotott fogalmai. Bhabha érvrendszere bonyolult és kidolgozott, ám gyakorlati vonatkozás tekintetében érdemben nem különbözik a társas és téri rend azon korai kritikáitól, amelyek a heterogénebb és egalitáriusabb tér keresése közbeni határbontásokkal foglalkoznak. Különösen azokra a szerzőkre irányul a figyelmünk, akik a város anarchista vízióját vallják magukénak, azokra a kritikákra, amelyek a kapitalista társas kapcsolatokkal összefüggő elidegenedést hangsúlyozzák és azokat az előnyöket, amelyek a közösségi tevékenységek integrálásából eredhetnek. Kropotkin *Gyarak, mezők, műhelyek holnap* című munkájában (Kropotkin, 1899/1985) megjelenített víziója – noha a várossal kifejezetten nem foglalkozik –, holisztikus és integratív szemléletű, s később a spanyol anarchisták autonóm közösségeinek megszervezésének alapjául szolgált. Az anarchistáknak az a meggyőződése, hogy a szigorúan elkerített és fragmentált terek az egyenlőtlen erőviszonyok termékei, a hatvanas évektől kezdve a modern térrendezés Jane Jacobs és mások nevéhez fűződő kritikája számára is evidens. Itt jelenik meg a küszöbterek gondolata, amelyek kreatív és ellenkulturális lehetőségeket hordoznak. Jane Jacobs a következőképpen érvel: „Kicsit lejjebb kellene hatolni a városról alkotott ama intel-

lektuális tévképzetek mocsarába, amelybe az ortodox reformerek és tervezők belehabarták magukat (és minket). A városok tervezőinek alapanyagukkal szembeni mélységes tiszteletlenségének, valamint 'a városok sötét és vészjósló irracionalitásába illetve káoszába' vetett hitnek az alapja az a nagy múltra visszatekintő téves felfogás, amelyet a városoknak – és tulajdonképpen az embereknek¹ – a városon kívüli természet-hez fűződő kapcsolatáról alkotnak.” (Jacobs, 1961, 457. kiemelés: D. S.)

A modernizmus egyes képviselői számára a természet a város ellentettje volt. Az általuk nagyra tartott „kaotikus” városi fejlődést – ahol a privát és a közösségi egybeolvad – Walter Benjamin és Asja Lacis Napóleonnól szóló esszéjében (Benjamin és Lacis, 1925/1977) például a természet szorítja ki, annak érdekében, hogy az utóbbit úgy mutassák be, mint valamit, ami a városon és civilizálton túli. Amint arra Le Corbusier *Az új építészett felé* című írásában határozottan rámutat: „[Az építész] fegyelmezi a munkáját, rendbe tesz. Számára az egész őt körülvevő erdő, kúszónövényeivel, tüskés bozótjával, fatörzseivel rendetlenségben leledzik, mely hátráltatja és megbénítja törekvéseit.” (Le Corbusier, 1927, 71.)

A városok régi negyedeinek bonyolult utcahálózata Le Corbusier szemében maga a vad és megtisztításra váró természet. A „vadságnak” rasszista vetülete is van, amint azt Mabel Wilson Le Corbusier New Yorkról szóló beszámolójának méltatásában megjegyzi (Wilson, 1998). Ez a fajta modernista vízió az, amely Jacobs szerint megölte az észak-amerikai városokat. E korszaknak a kritikusai között valószínűleg Wilson a legismertebb, aki a kevertségnek mint a városok felélesztésére szolgáló eszköznek védelmére kell.

Átfogóbban azt mondhatjuk, hogy a városi rend kritikusai közül néhányan foglalkoztak a határok problematizálásával, és egyes esetekben ez érinti a társas-téri viszonyok megértését korlátozó diszciplináris határok kérdéskörét. Gerard Suttles például a csoportthatárok képlékenysége mellett foglal állást: „A városok jelenlegi struktúráját leginkább hajlásszögekként lehet leírni, és alig akadnak világos határok vagy éles találkozási pontok, amelyek ne lennének átléphetőek azáltal, hogy egyszerűen úgy döntünk: átlépjük őket.” (Suttles, 1972, 22.)

¹ Az idézet szövegében nem a mindkét nembeli emberi sokaságot jelentő „people” kifejezés szerepel, hanem a „férfi” többes száma: „men” (férfiak). Erre Sibley is utal a „men” utáni [sic] jelzéssel. (*A ford.*)

Ez a hatalomnak és térnek viszonylag naiv megközelítése, de nem különbözik érdemben a társas-téri viszonyok egyes posztmodern felfogásaitól. A tudományos terminológiát illetően Barrie Greenbie (1976) figyelemre méltó abban a tekintetben, hogy az antropológiai szemlélet alkalmazását szorgalmazta a városi terek elemzésében, és kifejezetten a határ tematikával kapcsolatban Barth-ot és Geertz-t idézi olyan íróként, akik meg tudták ragadni a társas-téri terek komplexitását. Az antropológiából jön a határközelség e kreatív lehetőségek és a felmerülő veszélyek zónájának tekinthető elgondolás. Mary Douglas alapvető szövege a *Tisztaság és veszély* (1966) elsődlegesen a klasszifikációs rendszerből eredő anomáliákkal és ambivalenciával foglalkozik, valamint azokkal a veszélyekkel és eshetőségekkel, amelyek a bentlét-köztiség zónájával függnek össze, sejtetve a határon lévő értelmiség területi érdekeit. „A melasz sem nem folyékony, sem nem szilárd – ezt említhetnénk egy ambivalens érzékbenyomás példajaként. Ugyanakkor az az állítás is jogos, hogy a melasz a folyékony és szilárd osztályozásban rendhagyó, minthogy egyik csoportba sem lehet besorolni.” (Douglas, 1966, 37.)

Douglas számára a margináliák döntőek, mivel a destruktív és kreatív lehetőségek itt realizálódnak. Ugyanebben az évben Christopher Alexander *Design*ban megjelent úttörő cikke a nyugati város olyan grafikus reprezentációját nyújtja, amely nagyon hasonlít a Jane Jacobs-i ideálra. Alexander a legfrissebb tapasztalatok szerinti várost – a geometria nyelvén – „félrácsozatként” írja le, a hierarchikusan szerveződő fastruktúra ellentettjeként – érvelése szerint – sok tervezőnek a faszerkezethez hasonló képzeje van a városról, amely a „valódi” félrácsozatszerű városokra jellemző átfedések és határterületek kiiktatásához vezet. Más szóval, Alexander a hibriditást és a kevertséget a városi létél-mény jellegzetességeként határozza meg. Az antropológusok és tervező mérnökök határról szóló eszmefuttatásai a hatvanas években nem voltak annyira bevettek ennek az időszaknak a földrajztudományában, valószínűleg azért, mert a térrel foglalkozó természettudományokban a klasszifikációt általában véve nem tekintették problematikusnak.

Az 1970-es évek végére azért mégiscsak felébredt a határkérdés és a „másik tér” iránti érdeklődés. A leginkább idevágó földrajzi munka Gunnar Olsson írása, melyben a bináris szembenállások és az üres közép a kimerítő vizsgálat tárgya (Olsson, 1980). Akárcsak Douglas, Olsson is határozottan tudatában van a dualisztikus ismeretelméleteket megalapozó erőviszonyoknak, és a nyelvben keresi a szabadulást – amit a lacani pszichoanalízisre, James Joyce-ra és másokra való hivatkozása

jelez –, miközben ráébred, hogy a nyelv mindig foglyul ejt. Olsson más-
sik gondolata, amely Soja nézeteivel összecseng, hogy biztosítanunk
kell olyan, másfajta pozíciót is, amely által a magától értetődő, uralko-
dó társadalmi kategóriákon túlra kerülünk, azért, hogy megértsük a tár-
sadalomban rejlő elnyomást. Avagy, alternatív lehetőségként, párbeszé-
det kell kezdeményeznünk azokkal, akik olyan helyzetben vannak,
amely inkább feljogosítja őket a fennálló hatalmi struktúrák bírálata-
ra. Ez volt Marchand stratégiája a téri dialektika elemzésekor (1979), és én
is ugyanezt a pozíciót választottam a brit cigányoknál készített mun-
kamban (Sibley, 1981), amelyben a tereknek a többségi társadalomban
való strukturálódását a cigány kozmológia szemszögéből igyekeztem
bemutatni. Ezek a földrajzban megjelenő kritikák a bináris kategóriák
más tudományágakban – például a menedzsmentben (Linstead, 1985)
vagy a problémára adott általánosabb társadalomtudományi reflexiók-
ban (Geertz, 1980) – ugyanígy meglévő összeférhetetlenségét tükrözik.
A szerzők mindegyike nyíltan vagy rejtetten az üres közép törvényét
vonja kétségbe – vagyis azt, hogy mindennek muszáj vagy lennie vagy
nem lennie. Ez a logika szükségszerűen bizonyos tulajdonságok kizárá-
sát vonja maga után, nevezetesen a „komplexitást, mediációt és külön-
bözőséget, röviden a »tisztátalanság« érzetét keltő tulajdonságokat”
(Lechte, 1994. 106.).

Ami mindebből nyilvánvalóvá válik, hogy itt, az 1960-as évek óta –
amióta Jan Jacobs és mások megkérdőjelezték a modernség vívmánya-
it – a határokat és a bináris oppozíciók elnyomó természetét közép-
pontba állító kritikus vita folyik, amely áthatja a városelméletet. A na-
gyon széles értelemben vett „anarchista” szövegek, utalva ezzel mind-
azokra, amelyek a hierarchiát és a rendet kritizálják (beleértve
Foucault-t is) döntő többségben marginális diskurzust teremtenek.²
Jane Jacobsék ismeretelméleti kérdéseket vittek a hatvanas és hetvenes
évek városelméletének élvonalába, de ezek csak a térrel foglalkozó tu-
domány végnapjainak beköszöntével, főként Gunnar Olsson írásai és

² Foucault-t anarchistának nevezni problematikus. Amint Walzer írja: „Foucault
nem hisz abban, amiben az előtte járó anarchisták, hogy a szabad emberi szubjektum
egyfajta természetesen jó, barátságos, kedves és szerető szubjektum. [Foucault szerint]
a férfiak és a nők minden esetben társadalmi kreatúrák, kódok és diszciplínák termé-
kei.” (1986, 61.) Így hát mikor a hatalmi rendszerek eltörlése mellett foglal állást,
Foucault nem annyira anarchistának, mint inkább nihilistának tünteti fel magát. Morá-
lis értelemben nem marad semmi.

Steve Gale, a *fuzzy set*-ről szóló dolgozata (Gale, 1972) nyomán jutottak felszínre a földrajzban. Soja más szakirodalmakhoz is kapcsolódik, főleg a posztkolonialista bel hooks és Gayatri Spivak írásaihoz, valamint Henri Lefebvre térelméleteihez. A *Harmadik tér* tematikája azonban a tervezésben, az antropológiában és a földrajztudományban lezajlott korai vitákat visszhangozza. Minden vita azokban a másfajta téri szintaxisokban rejlő felszabadító lehetőségekkel foglalkozik, amelyek felülemelkednek a (bőr)szín, a szexualitás, a fogyatékoság és hasonló dolgok mentén történő osztályozásokon.

Amire pedig a következőkben rá szeretnék térni, az az, hogy a térnek az eddig kritikai vizsgálatnak alávetett bináris felosztása nem csupán az arisztotelészi filozófia terméke, hanem mélyen benne gyökerezik a nyugati társadalmakban, a „nyugati szelf” szociális és materiális megkonstruálódásának mikéntje miatt. Ez az alapja meglehetősen pesszimisztikus elemzésemnek. Rámutatok arra, hogy az olyan oppozíciók, mint a kívül-belül, közösségi-privát, azonos-másik áthatják a nyugati kozmológiákat, és hogy a társadalom, a gazdaság és a tudattalan hogyan kapcsolódik be a bináris kategorizációk termelésébe. A harmadik térről szóló elképzelések, noha vágyott alternatívát nyújtanak a városi tér uralkodó berendezkedéseire, bizonyos mértékben elkerülhetetlenül utópikus/heterotópikus víziók maradnak. Lokálisan és alkalmanként talán realizálhatóak, de korai lenne még ünnepelni őket.

3. Miért van szükségünk határookra?

Máshol már utaltam arra, hogy a pszichoanalízis nyelvének hasznát vehetjük, ha arról gondolkodunk, hogy az ember hogyan viszonyul másokhoz, és hogyan alakítja környezetét. A pszichoanalízis a társadalmi kapcsolatokról és az anyagi világhoz fűződő viszonyról való gondolkodás egyik módja. A pszichoanalízis a tudattalant beágyazza a társadalomelméletbe, összekapcsolva a tudattalant az élet jelenségszintű és tapasztalati oldalával. A pszichoanalízis „Nyugaton” túli érvényességével kapcsolatban komoly kérdések merülnek fel, mivel mind az elméletet, mind a [terápiás] gyakorlatot elsősorban közép- és nyugat-európai, valamint észak-amerikai viszonyok között fejlesztették ki. Noha a pszichoanalízis módot talál arra, hogy artikulálja a szorongást és a vágyat, az emberi tapasztalat térszerűségének alapjait, ezek az alapok a városelméletben nagyrészt hiányoznak, egy-két fontos kivételtől, nevezetesen Steve Pile

írásától (Pile, 1996) eltekintve. Számomra a kulcskérdést a kleini tárgykapcsolat-elmélet veti fel, történetesen az, hogy hogyan emelkedik ki a szelf az anya–gyerek kapcsolatból.³ A legtöbb Freud utáni analitikus elmélet a gyermek anyáról való leválását tartja a legfontosabb szakasznak a szelf alakulása szempontjából, noha társas lényekként, világban való létünk folyamatában folytonosan introjektálunk „jó” és „rossz” tárgyakat – ez utóbbi pszichoanalitikus szakszó, a vágyakhoz és kínos érzésekhez avagy félelmekhez kötődő emberek és dolgok reprezentációjára vonatkozik.⁴ A szeparációhoz kötődő félelemnek és szorongásnak különös jelentősége van a szociális térérzékelés kialakulásának kezdeteinél. Adam Phillips (1995, 52.) pszichoanalitikus, aki korábban gyermekpszichoterapeutaként dolgozott, rámutat arra, hogy a félelem attól a szeretetvesztéstől, amit az anyától való különállás realizációja jelent, a gyermeket valami olyasminak a megőrzésére sarkallja, ami *per definitionem* megőrizhetetlen. Azzal folytatja, hogy a gyermek egyformán ismeri a biztosat és a bizonytalant: „A vágyról és a szükségletről szerzett tapasztalat vértézi fel a gyermeket azzal a paradox tudással, hogy a jövő nem bizonyos”. A szeretet és a biztonság ingatagságától való szorongáson viszont az ismétlés révén lehet úrrá lenni: „Ebben a kontextusban az ismétlésbe vetett hit a remény egy formája, és a gyermekek természetesen az ismétlés megszállottai... az ismétlés megerősíti a felismerő erőt, az ismerőst és ismeretlent megkülönböztető kompetenciánkat. A félelem tudata, vagy az a tudás, melytől a félelem megóv minket, saját visszatérésének a lehetőségéből születik.” (Phillips, 1995. 58.)

„Mindez azt sugallja, hogy a rend, a mintázat és a világosan megsza-
bott határok – vagyis mindaz, ami kiszámítható – központi szerepet ját-
szanak abban, hogy az egyén felül tud kerekedni a preödipális

³ Melanie Klein a pszichoanalízis fókuszát az apáról (Freud kulcsfigurája) az anyára helyezte át. A gyermek anyától való szeparációja és az elszakadás okozta fájdalom problémája a második világháború idején – amikor sok gyereket evakuáltak Londonból és más nagyvárosokból – a kleini pszichoanalízist a brit társadalompolitika középpontjába helyezte (lásd Zaretsky, 1999).

⁴ Klein számára – akárcsak Freudnál – a „jó” és „rossz” tárgyak a psziché számára belső reprezentációk voltak, ellenben a későbbi brit pszichoanalitikusok az interperszonális kapcsolatok aspektusaiént tartották számon. Az én értelmezésem az, hogy a „jó” és „rossz” meghatározza az interperszonális kapcsolatokat csakúgy, mint az anyagi világhoz fűződőket, amelyek aztán befolyásolják az interperszonális és a szociális kapcsolatokat.

anya–gyermek egység felbomlásának veszteségéből fakadó szorongáson.” A félelem és a szorongás tehát a rend hiányához kötődik. (Viszont a gyerek a felnőttől eltérő módon rendez el a világát, ennél fogva a gyerekek tér- és időhasználata a felnőtt számára gyakran rendszertelennek tűnik – a rendetlenség itt a „másiknak” a minősége.) A világ megtapasztalása a gyermekek számára magában foglalja a szelf határainak megerősítését és a szelf helyének kijelölését a társadalom világában az emberek és a dolgok „jó” illetve „rossz” kategóriába sorolásán keresztül. A „jó” és a „rossz” belépnek a tudattalanba, és a szocializáció folyamatában másokra vetülnek ki, akik a félelmek és vágyak tárgyává válnak. John Rickman (1957) felveti, hogy különbséget kellene tenni azok között a szorongások között, amelyek a fenyegető bizonytalansággal kapcsolatos várakozáshoz kapcsolódnak, ami rendérzékünket sértheti, illetve azok között a félelmek között, amelyeket valós tárgy vált ki, vagyis lokalizálható és azonosítható tárgyak vagy emberek.

Egyelőre a „jó” és „rossz” egyszerű dichotómiájánál maradva, úgy vélem, érthető, hogy hogyan konstruálódik folyamatosan a jó–rossz szembenállás. Különösen a másiknak a sztereotip reprezentációi azok, amelyeket az állam és a média konstruál, morális pánikot táplálva ezzel. Közben pedig artikulálódik bennünk, hogy mi az, ami a jót jelenti: házban, lakásban élni, szemben a nomád életmóddal; dolgozni, szemben azzal, hogy valaki munkanélküli, teljes családban élni, szemben azzal, hogy valaki egyedülálló szülő, és még sorolhatnánk. Arra szeretnék rámutatni, hogy ezeknek a sztereotípiáknak mint „rossz tárgyakként” az elfogadása azzal függ össze, hogy az ember le akarja győzni szorongásait – vagyis azokat a szorongásokat és bináris oppozíciókat, amelyek egy sor térbeli lépcsőfokon, a test, az otthon, a hely és a nemzetiség szintjén termelődnek, újratermelődnek, és kölcsönösen megerősítik egymást. Ezek a szorongások egyaránt érintik a társadalmi viszonyokat és az emberek anyagi világhoz fűződő viszonyait.

4. A test

Grosz egyik írásában (1995, 108.) leszögezi, hogy a város csupán egyetlen összetevő a test társadalmi szerkezetében: „Egyáltalán nem ez a legjelentősebb... noha a város alakja, szerkezete és normái a testiség konstitúciójához hozzájáruló összes többi alkotóelemből beszívárognak és befolyásolják azokat.”

A város és a test összekapcsolásának egyik alapja az, hogy a test tereinek és a város tereinek egyaránt vannak olyan oldalai, ahol tiszta és tisztátalan között különbséget teszünk – a tisztaság és a szennyezettség problémája *beépült a test kültakarójába*, és ez tükröződik a tiszta és szennyezett tereknek a mesterségesen felépített környezetben történő demarkációjában. A tisztátalanság társadalmilag kialakított gondolata olyan, a testhez kötődő rossz tárgyként konstituálódott dolgokhoz és emberekhez kapcsolódik, amelyek változatos skálán potenciálisan megszegik a határokat – a személyes tér, az otthon, a szomszédság szintjén és így tovább. A szennyezők általában rendbontóként jelennek meg – azaz nem lehet őket kiszámítani. A szennyezés és a kiszámíthatatlanság felcserélhetővé válik.

A tisztának és a szennyezettnek az elválasztása bizonyos körülmények között morális imperatívusszá válik, ezt demonstrálják a Nagy-Britanniában tett jelenlegi erőfeszítések, hogy az utcákról eltűntessék az „agresszív koldulókat”, az a kényszeres tisztogatás, amely – például a romák esetében – a bevándorlás korlátozására irányuló (kormány)politikát kíséri. Korunk fogyasztói társadalma Nyugaton folyamatosan az idealizált, tiszta testet hangsúlyozza, noha a stigmatizáció természete változik. Nagy-Britanniában a helyi adottságokat figyelembe véve az afrikai és az afrokaribi kultúra marketingje számára a fekete testet idealizálták, és ellentétbe állították a tökéletlenséggel és a tisztátalansággal. A test tehát erős bináris opozíciók forrása, amelyek aztán más terekben is megerősítik a tisztaság és szennyezettség érzetét. Az a mód, ahogyan a legtöbb fejlett társadalomban a test megeremtődik, erősíti a szennyhez kötődő tudatosságot.

5. Az otthon és más terek

A szennyhez kötődő tudat és a „kívülség” talán az otthoni terekben a legkézzelfoghatóbb, ahol a testtel kapcsolatos szorongások a lakótér dolgainak szennyeződésében tükröződnek vissza. Világos, hogy különbözőképpen viszonyulunk otthonainkhoz, de három tényező mindenképpen erőteljes befolyással van otthonhasználatunkra.

Az első azokat az eljárásokat foglalja magába, amelyek az otthonnak, mint „biztonságos térnek” a jelentőségét hangsúlyozzák, megvédve azt a rendetlen, fenyegető külsőtől. Említhetjük a közlekedésben végbe ment változás ismerős következményeit, a növekvő személygépkocsi

használatot, mely magával hozza a közterek és a tömegközlekedés, a nyilvános terek kiürülését, majd az „idegenekkel” és a bűnözéssel szembeni félelem fokozódását. A védelem megerősítése, amely az otthoni riasztóberendezéseket gyártó ipart támogatja, hogy elrettentse a határsértőket, akik a nyilvános terepet benépesítik, szintén a domesztikus tér elhatárolásának látható jele. Ez az igyekezet a *heimlich* vagyis az „otthonos” irányába – Freud gondolatmenetét (Freud, 1919/1990/1998) követve –, nem képes elűzni az *unheimlich*, vagyis az idegenség érzetét.⁵ Arra szeretnék rámutatni, hogy mindez elmélyíti a problémát. Martin Jayt (1995. 23.) idézem, Derridának az *unheimlich*ről alkotott reflexiója kapcsán: „Figyeljük meg, hogy a *heimlich* látszólag pozitív kategóriájába, amely egy helyreállítandó, biztonságos menedéket sejtet, már Freud tárgyalásában is beszűrődnek saját implikációi. [Derrida] hozzáteszi, hogy Heidegger a Daseinnek a világhoz fűződő kapcsolatáról adott leírása ugyanezt a beteljesületlen vágyakozást fejezi ki egy kísérteties családi otthon iránt, amelyet, minthogy soha nem laktak benne igazán, soha nem is lehet visszanyerni. *Semmilyen belső nem védhető meg az idegen másik behatolásától.* Akkor tehát Derrida számára a kísérteties (*unheimlich*) és az otthonos (*heimlich*) közötti alternatíva végső soron meghatározhatatlan (kiemelés tőlem: D. S.).”

A biztonság a szorongás függvénye, mert ez utóbbi elősegíti a távolságtartást. A kommunikáció valószínűsége lecsökken. A nyilvános tereket homályos sztereotípiák népesítik be.

A második eljárásor az otthon belsejének elrendezésére vonatkozik, különösen a tiszta terek megteremtésére, amelyek a szennyezettséggel és a határsértéssel kapcsolatos tudatosságot fokozzák (Lowe és mások, 1993; Sibley, 1995). Ez sokszereplős vállalkozás, építészek, lakberendezők, bútortervezők, hirdetésszervezők és vásárlók bevonásával. A problémát először valószínűleg Basil Bernstein (1975) fogalmazta meg, amikor felvetette, hogy az emberek domesztikus térhez fűződő kapcsolatát a határ szilárdságán keresztül lehetne megérteni.⁶ Az, hogy egyesekben

⁵ A szerző az „unsettling”, azaz nyugtalanság, meg nem állapodottság kifejezést használja az „unheimlich” szinonimájaként, melyben a „settling” tag a letelepedésre, otthonnal rendelkezésre utal, de az otthonosságnak jelen esetben – és a hivatkozott Freud-írás kontextusában is – inkább az idegenségérzés felel meg. (*A ford.*)

⁶ Az a gondolatmenet, amellyel Bernstein a saját, az oktatás ellenőrzéséről szóló értekezésének térbeli implikációit mutatja be, amely szinte teljesen teljesen ismeretlen a hűmán geográfusok előtt, az „Osztály és pedagógia: látható és láthatatlan” című fejezet

szorongást kelt a határok megsértése, valamint a szobák és bútorok beszenyeződése az otthonukban, még nem szükségszerűen vonja maga után, hogy az illetők általános érdeklődést mutatnak a terek megvédése és a határok fenntartása iránt, de ha ez egyéni sajátosság, akkor nagy valószínűséggel több szempontból is érzékelik, hogy a dolgok nem helyénvalóak.

A harmadik eljárásor az országos politikát kapcsolja össze a mindennapi élettel, leginkább a család meghatározásán keresztül, oly módon, hogy „a család” és a különbözőség kulcsformái ellentétesnek vannak feltüntetve. Egy példát hozva erre, Nagy-Britanniában most (2000 február) folyik a nyilvános vita a 28. paragrafus hatályon kívül helyezésére tett indítványról, ez a kormány központi direktívája, amely tiltja a homoszexualitás „reklámozását” az iskolákban. A hatályon kívül helyezés ellenzőinek kommentárjaiban elég szembeötlő az az állásfoglalás, hogy a gyermekek számára stabil családi környezetet a házasságban élő párok tudnak nyújtani. A család egyéb formái, ideértve a meleg és leszbikus párok által alapított családokat, kevésbé méltóak a feladatra. A határ tehát a heteroszexuális viszonyon alapuló kívánatos családmódel – amit az állam a házassággal szentesít –, és a másféle családok és

(6. folyt.) mellékletekében bukkan fel. Úgy vélem jobb, ha felidézzük az eszmeifuttatást, mert érzékelteti Bernstein meggyőződését a térbeli, a társadalmi és a hatalmi határvonalak közötti rokonságról. „A kizárás szabályainak szigorúsága az, ami a tárgyak térbeli elrendeződését megszabja. Ebből adódóan minél szigorúbbak a szabályok, annál jobban elkülönülnek a tárgyak a térben; azaz a különböző terekben annál nagyobb lesz az eltérés a tárgyak elrendezése között.” Állítását négy mosdóra utalva dolgozza ki: az egyik véglet a szigorúan funkcionális, éles határokkal elválasztva az otthon terének fennmaradó részétől, a másik véglet, „ahol a szigor *teljesen feloldódik*... a leggyengébb kategóriába sorolt mosdó esetében, feltehetjük, hogy az ajtó rendszerint nyitva lesz, ami talán azért van, mert a zár nem működik. A mosdó egyik vagy másik oldalán kibontakozó vagy már megkezdett párbeszédre nézve nem bizonyul ez majd kínosnak. Az egyes számú mosdó a 'szét kell választani dolgokat' szabályának jegyében létesül, míg a négyes számú az 'össze kell hozni a dolgokat' elvét megközelítő szabályon alapszik”. Majd folytatja: „Amikor az a szabály, hogy »össze kell hozni a dolgokat«, az előzetesen felállított rend *megbontásával* állunk szemben, és ez végeredményben a rendet aláátmasztó autoritás (a hatalmi viszonyok). Ennélfogva az »össze kell hozni a dolgokat« szabálya többre becsüli a jelent a múltnál, a szubjektívat az objektívénél, a személyeset a pozicionálisnál.” Bernstein azzal a felvetéssel összegzi jegyzetét, hogy a fent kifejtett gondolatokat érdekes lenne a lakóegysédek és a hivatalosan oktatási célra használt területek tervezésénél is felhasználni. (Bernstein, 1975. 142–145.) Bernstein a keveredés és a hibriditás következetes védelmezője.

szexuális magatartásformák között emelkedik. Az állam és a tőke aggodalmának legfőbb tárgya – amely megszilárdítja a saját rendünk és a másoké közötti határt – ennek a kívánatos családnak a biztonsága.

Az otthonon túlmenően létezik ismertebb „közösségi” politika, amely Richard Sennett *The Uses of Disorder* [A rendetlenség haszna] (1970) című munkájának megjelenése óta alapos kritikának van alávetve. Constance Perin észak-amerikai külvárosokról készült etnográfiai és Iris Marion Young valamivel elvontabb eszme-futtatása a közösség és a társadalmi igazságosság összeférhetetlenségéről (Young, 1990) Sennettnek azt az elgondolását visszhangozzák, hogy a közösség egy purifikációs folyamat terméke. Ezek a szerzők a nyugati városról adott elemzéseikben mindannyian pesszimisták. Éles határokat és szembenállásokat látnak a városok társadalomföldrajzában, amelyek a különbözőségekkel kapcsolatos mély szorongást tükröznek. Ez a szorongások a testtől a nemzetállamig számos szinten reprodukálódik, és szükségszerűen tükröződik a várospolitikában.

6. Átmeneti binaritások

Melanie Klein felismerte, hogy annak a gyermeknek, aki tárgykapcsolataiban képtelen túllépni a „jón” és „rosszon”, személyiségproblémái vannak. Az érettség a jóság és a rosszság fokozatosságának felismeréséhez kötött. Hasonlóképpen a terek elhatárolása is olyasmí, ami az emberekből kisebb vagy nagyobb szorongást válthat ki. Geraldine Pratt (1999) szerint a határokat dialektikusan kell kezelni. A határokat sajátos helyi körülmények között állítják fel, szüntetik meg és alakítják át. Otthon tehát az a szülő, aki általában laza a tér gyerekekkel történő megosztásában, néha merevvé válhat („pozicionális”), és igényt tarthat a saját térre.⁷ Az a gyerek, aki saját teret akar, rendszeresen ellenszegül a perszonalizáló családi vezetés interakcióinak. Egy másik szinten a morális pániknak különleges időisége van, amelyet a határok emelése, majd azt követően – ahogy a „népellenség” veszít erejéből, s az fordu-

⁷ Ismét Bernstein. A „pozicionális” és „perszonalizáló” – főleg a családon belüli – hatalmi viszonyokra utal. A pozicionális tekintély hierarchiát feltételez, hatalommal, amely ezen hierarchiában elfoglalt helyből fakad. A „perszonalizáló” azt a viszonyrendszert jelöli, ahol a cselekvések zajlanak. A kettősség téri implikációinak feltárásáról lásd: Lowe és mások (1993).

latot hoz – eltörlésük fémjelez. Az ifjúság kultúrája a nyugati társadalmakban például elveszteni látszik azt a sokkoló erejét, amellyel az 1950-es és 1960-as években rendelkezett. Ha a bináris oppozícióknak megvan a maguk története, és többé-kevésbé tünékenyek lehetnek, ugyancsak megvan a maguk földrajza is.

A mi esetünkben arról van szó, hogy léteznek olyan összefüggések az emberek, helyek és helyi uralmi modellek között, amelyek ellenségesek a mássággal és a változatossággal szemben, mert identitásuk a szilárd határok fenntartásán múlik. Ezek megtűrik a kirekesztő tereket. Vanak más terek, mint a brit nagyvárosok belterületei, amelyek a felszínen kifejezetten heterotopikusnak látszanak.⁸

Az etnikai sokféleség azonban nem szükségszerűen jelzi az etnikai határok lebomlását, bár nyilvánvalóan jobbak az esélyei, mint az etnikailag homogén negyedekben, ahol a talán más, kevésbé látható, a nem szerepeken és a fogyatékoságon alapuló kirekesztés érvényesülne. Iris Young fejt ki nagyon jól ezt a gondolatot. Mint írja, a városban „idegenek élnek egymás mellett a nyilvános tereken, egymásnak adva és egymástól véve a társadalmi és esztétikai termékeket, gyakran óriási interakciós láncok segítségével. Ez a társadalmi viszonyokat mint más-ságot szemlélteti, a más csoportok és kultúrák megértése értelmében, ahol az interakciók átfedései nem eredményeznek közösséget, de megvédenek a szétszóródástól. Annak a lehetősége mindig fennáll, hogy új és eltérő kulturális és társadalmi tapasztalatokkal rendelkező emberekkel ismerkedjünk meg, hogy új csoportok alakuljanak ki vagy szerveződjenek különleges érdekek köré. A nem elnyomó város ezért az asszimilálatlan másságra való nyitottságként határozható meg. *Természetesen a jelenlegi társadalmi viszonyok között nem rendelkezünk efféle nyitottsággal a másság irányába. Amit kifejtettem, az olyan ideál, amely a másság politikai kezelésében rejlik*” (Young, 1990, 319., kiemelés: D. S.).

A másságra való nyitottságban a tér szintén fontos tényező. Így hát az angol cigány akár tudományos kutatókkal és szociális munkásokkal is

⁸ A „felszínen” kifejezést azért használom itt, mert a különbözőség, amely a soknemzetiségű szomszédságokkal asszociálódik, félrevezető lehet, és nem mindig vív ki osztatlan elismerést. Amint Geraldine Pratt megjegyzi: „Munkánkat afféle bajkeverésnek tartom, még harmadik térben is, mert láthatóvá tesszük a határkonstrukciókat és mindazt, amit a másság szül, és elevenen tartjuk a 'ki [vagy]' kérdését, amely elkerülhetetlen az identitás meghatározásakor.” (Pratt, 1990. 164.)

kerülhet egy társaságba a városi kocsmában, ám egyébként ugyanezzel az erővel akár a „cigánytelepre” is toloncolhatják – egyes helyi hatóságok, mint stigmatizált kisebbség tagját, elhanyagolt ipari térségben helyezik el. Ez a fajta kirekesztés, amely a uralkodó társadalom nézőpontjából a tiszta és a szennyezett szembenállását tükrözi, sokkal alapvetőbb eleme a cigányok életvilágának, mint a kocsmá heterogénebb terébe való alkalmankénti kiruccanás. Tagadhatatlan, hogy a városban keverednek a másságot elfogadó és kirekesztő terek, de a nyugati nagyvárosokban tapasztalható társadalmi igazságtalanság nagyszabású problematikájának szempontjából, elsődlegesen a (maradandóan) kirekesztő terekkel kellene foglalkoznunk.

Kétlem, hogy a „peremértelmiség” érdemi lépéseket tudna tenni a problémával kapcsolatban, alternatív elképzeléseket azonban megfogalmazhatna. Világos, hogy az emberről és a helyekről alkotott, a korlátokat és a lázadásokat létrehívó sztereotípiák nem megingathatatlanok, és a tudósoknak van szerepük a város etnográfiajának megalkotásában, amelyek a városban rejtetten létező világnézetek sokféleségét ábrázolják. A regényírókkal, útirajzok szerzőivel és másokkal karöltve a „város megírásában” ugyancsak részük van, hogy a városi élet valódi természete feltáruljon. (Burgin, 1996; Schlor, 1998; Pile és Thrift, 2000). A terek bináris felosztása a nyugati társadalmakban élő emberek túlnyomó része által folytatott életmódban gyökerezik. A felosztásokat megerősíti a tőke, különösen a fogyasztói légkör megteremtésével, és az állam, például bizonyos kisebbségek regulációjával, a család támogatásával, valamint a nemzeti határok felügyeletével. A hirtelen politikai változásokkal – mint amilyen Közép- és Kelet-Európában a korábbi szocialista államok felbomlása volt – szembeni ellenállás, és a változások nyomán megjelenő menekültáradat helyi szinten élezte ki a problémát. A város életébe tett jól irányzott beavatkozások segíthetnének a közösségi élet helyreállításában és az ismeretlen másikkal szembeni szorongások folyamatos csökkentésében. Gondolhatunk például a tömegközlekedés erőteljesebb támogatására, a lakáshelyzet javítására, valamint a városközpont felújítására – persze úgy, hogy ez ne szüdjön még több elit negyedet. Ezek egyáltalán nem radikális elképzelések, de az Egyesült Királyságban mégsem nagyon mentek át a gyakorlatba. Az az új keletű felismerés, hogy a kosz jót tesz, hogy az egészséges testnek szüksége van a kórokozókra, ugyancsak hozzájárulhat ahhoz, hogy kisebb hangsúlyt kapjon az agyontisztított test (és ennek korroláriuma, a „tökéletlen ember” gondolata), valamint az ideális otthon (lásd Hinchcliffe, 1997).

7. *Konklúzió*

Soja (1999, 277.) saját harmadik tér elméletének újabb reflexiójában rámutat, hogy „újra hangsúlyoznunk kellene a térről alkotott kritikák kiterjedt elméleti és stratégiai-politikai jelentőségét”. Azzal én is egyetértek, hogy a térről alkotott kritikák alapvető fontosságúak, két dolog tekintetében azonban nem osztom Soja nézeteit. Először is, a harmadik tér felfogás nem teljesen újszerű. A bináris gondolkodáshoz kapcsolódó kritika a városelméletben és tervezésben az anarchisztikus gondolkodás jellegzetessége már Kropotkin óta, de az 1960-es évektől fogva különösen. A kérdés, amit fel kell tennünk, hogy vajon ezen kritikáknak miért oly csekély a hatásuk a gyakorlatra. Másodszor pedig, úgy gondolom, komolyan kell vennünk a pszichoanalízisnek a bizonytalanul körvonalazott „nyugati szelffel” kapcsolatos megállapításait. A legfontosabb az a fogalom, amit a pszichoanalízis a szelf határainak kialakulásában a jó és a rossz, a tiszta és a szennyezett közötti „hasadásról” alkot. Ha a szelf a kultúra terméke, akkor evidens, hogy Nyugaton, az anyagi kultúrában a tisztaságnak és a szennyezettségnek számtalan introjektálandó jelölője van. A csoport- és gyerekerápia bizonyítja, hogy határookra szükségünk van, mert a másokkal való szabályozatlan interakciók tolakodóvá válhatnak és már önmagukban is szorongás forrásai lehetnek. A határoknak viszont sokkal inkább megszüntethetőeknek kell lenniük, mintsem szilárdan felépített sorompóknak, amelyek mások jogait korlátozzák.

Ezt a boldog államot nehéz megvalósítani. Részben azért, mert a társas-téri viszonyok termékei – a privát autóhasználat kérlelhetetlen növekedése, valamint az egyre körmönfontabb biztonsági berendezések és a rendőri riasztási technológiák – megszilárdítják a biztonság képzeletbeli földrajza és a veszélyes terek közé vont határt. A város sok embert szolgál. Nem a megjósolhatatlan találkozások helye, hanem a zártaságnak és a kiszámíthatóságnak az a tere, amelynek a másság kezelésével kapcsolatos fantáziaáramlás ad hitelt. Térről alkotott elképzelésünk ily módon ugyan még nyomasztóbb lesz, de vajon nem kell-e súlyosabb következményekkel számolnunk akkor, ha ölbe tett kézzel nézzük végig, hogy a város nyílt térré változik?

Takács Mónika fordítása

IRODALOM

- ALEXANDER, C. (1966): „The City Is Not a Tree.” *Design*, 206. 47–55.
- BENJAMIN, W. – LACIS, A. (1925/1997): „Naples.” In: W. Benjamin: *One Way Street*. London: Verso. 167–176.
- BERNSTEIN, B. (1975): *Class, Codes and Control: Volume 3*. London: Routledge and Kegan Paul.
- BHABHA, H. (1994) *The Location of Culture*. London: Routledge.
- BURGIN, V. (1996): *Some Cities*. London: Reaktion Books.
- CHAMBERS, I. (1994): *Migrancy, Culture and Identity*. London: Routledge.
- DOUGLAS, M. (1966): *Purity and Danger*. London: Routledge and Kegan Paul.
- FREUD, S. (1919/1990): „A kísérteties”. In: Bókay Antal és Erős Ferenc (szerk.): *Pszichoanalízis és Irodalomtudomány*. Filum, Bp. 1998. 65–82.
- GALE, S.(1972): „Inexactness, Fuzzy Sets and the Foundations of Behavioral Geography”. *Geographical Analysis* 4. 337–349.
- GEERTZ, C. (1980): „Blurred Genres: The Reconfiguration of Social Thought.” *American Scholar*, 49. 165–178.
- GREENBIE, B. (1976): *Design for Diversity*, Amsterdam: Elsevier.
- GROSZ, E. (1995): *Space, Time and Perversion*. London: Routledge.
- HINCHCLIFFE, S. (1997) „Locating Risk: Energy Use, the 'Ideal' Home and the Non-Ideal World.” In: *Transactions of the Institute of British Geographers*. NS, 22. 197–209.
- JACOBS, J. (1961): *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Random House.
- JANMOHAMED, A. (1992): „Worldiness-Without-World, Homelessness-As-Home: Toward a Definition of the Specular Border Intellectual.” In: M. Sprinkler (ed.): *Edward Said: A Critical Reader*. Oxford: Blackwell. 96–120.
- JAY, M. (1995): „The Uncanny Nineties.” *Salmagundi*, 108, 20–29.
- KROPOTKIN, P. (1899/1985): *Fields, Factories and Workshops Tomorrow*. London: Freedom Press.
- LECHTE, J. (1994) *Fifty Key Contemporary Thinkers*. London: Routledge.
- LE CORBUSIER, E. (1927): *Towards a New Architecture*. London: Architectural Press.
- LINSTEAD, S. (1985): „Breaking the Purity Rule: Industrial Sabotage and the Symbolic Process.” *Personel Review*, 3. 12–19.
- LOWE, G. –FOX-CROFT, D.–SIBLEY, D. (1993): *Adolescent Drinking and Family Life*. Chur (Switzerland): Harwood Academic.
- MARCHAND, B. (1979): „Dialectics and Geography.” In: S. Gale and G. Olsson (eds.): *Philosophy in Geography*. Dordrecht: D. Reidel. 151–168.
- MERROFIELD, A. (1999): „The Extraordinary Voyages of Ed Soja: Inside the 'Trialectics of Spatiality.’” *Annals of the American Association of Gographers*, 89. 345–348.
- OLSSON, G. (1980): *Bird in Egg*. London: Pion.
- PERIN, C. (1988) *Belonging in America*. Madison, WI: University Wisconsin Press.
- PHILLIPS, A. (1995): *Terrors and Experts*. London: Faber and Faber.
- PILE, S. (1996): *The Body and the City*. London: Routledge.
- PILE, S.–THRIFT, N. (eds.): (2000): *City A–Z*. London: Routledge.

- PRATT, G. (1999): „Geographies of Identity and Difference: Marking Boundaries.” In: D. Massey, J.–Allen–P. Sarre (eds.): *Human Geography Today*. Cambridge: Polity Press. 151–168.
- RICKMAN, J. (1957): *Selected Contributions to Psychoanalysis*. London: Hogarth Press.
- SCHLOR, J. (1998) *Nights in the Big City*. London: Reaktion Books.
- SENNETT, R. (1970): *The Uses of Disorder*. Harmondsworth: Penguin.
- SENNETT, R. (1971): „Middle-Class Families and Urban Violence: The Experience of a Chicago Community in the Nineteenth Century.” In: T. Harvan (ed.): *Anonymous Americans*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. 280–305.
- SENNETT, R. (1977) „Destructive Gemeinschaft.” In: N. Birnbaum (ed.): *Beyond the Crisis*. Oxford: Oxford University Press. 171–200.
- SIBLEY, D. (1981): *Geographies of Exclusion*. London: Routledge.
- SOJA, E. (1996): *Thirdspace*. Oxford: Basil Blackwell.
- SOJA, E. (1999) „Thirspace: Expandigng the Scope of the Geographical Imagination.” In: D. Massey, J. Allen and P. Sarre (eds.): *Human Geography Today*. Cambridge: Polity Press. 261–278.
- SOJA, E. (2000): *Postmetropolis*. Oxford: Basil Blackwell.
- SUTTLES, G. (1972): *The Social Construction of Communities*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- WALZER, M. (1986): „The Politics of Michel Foucault.” In: D. Hoy (ed.): *Foucault: A Critical Reader*. Oxford: Basil Blackwell. 51–68.
- WILSON, M. (1998): „Dancing in the Dark: The Inscription of Blackness in Le Corbusier’s Radiant City.” In: H. Nast and S. Pile (eds.): *Places through the Body*. London: Routledge. 133–152.
- YOUNG, I. (1990): „The Ideal of Community and the Politics of Difference.” In: L. Nicholson (Ed.) *Feminism/Postmodernism*. London: Routledge. 300–323.
- ZARETSKY, E. (1999): „’One Large, Secure, Solid Backgoround’: Melanie Klein and the Origins of the British Welfare State.” *Psychoanalysis and History*, 1. 136–154.